

יחסי ישראל-מרוקו: הזדמנויות לקידום שיתופי פעולה

יולי 2018

ב-18 ביולי 2018, קיים מכון מיתוים סדנת מומחים בנושא יחסי ישראל-מרוקו, בהתבסס על **מחקר שכתבה עינת לוי** במסגרת צוות חשיבה של המכון. בסדנה השתתפו נציגי חברה אזרחית ומשרד החוץ, חוקרים, אנשי עסקים, ואנשי תרבות ומורשת. בפתח הסדנה הציגה עינת לוי את עיקרי מחקרה, ולאחר מכן התקיים דיון בו הוצגו שיתופי פעולה אזרחיים מגוונים עם מרוקו, וזוהו מפתחות להצלחה וחסמים שמונעים את מימוש פוטנציאל היחסים. מסמך זה מסכם את עיקרי הדיון.

א. "ישראל ומרוקו: שיתוף פעולה עם שורשים" - עיקרי ההרצאה של עינת לוי

מרוקו היא מדינה מורכבת מבחינה פוליטית וחברתית. על אף שעברה את רוחות האביב הערבי בהצלחה יחסית, הזירה הפנים-מרוקאית רוויית מחאות, וכיום שולטת בה מפלגת הצדק והפיתוח האסלאמיסטית, שמתנגדת לקשר עם ישראל. מרוקו הרשמית נמנעת ממגע רשמי וגלוי עם ישראל, כל עוד לא מתקיים תהליך מדיני משמעותי עם הפלסטינים. בין המדינות אין כיום יחסים דיפלומטיים. מרוקו משקיעה בשנים האחרונות מאמצים רבים בקידום יחסיה עם הקהילה הבינלאומית, ובייחוד עם מדינות המערב ואפריקה. לעומת זאת, בכל הקשור למערכת האזורית הבין-ערבית, מרוקו נסוגה צעד אחורה לאור ההבנה שמערכת זו אינה מסוגלת לספק לה את צרכיה המרכזיים, שהם פיתוח כלכלי וקידום האינטרסים המרוקאים באזור הסהרה. יחד עם זאת, מרוקו שומרת על קשרי ידידות עם מדינות המפרץ, ובראש ובראשונה עם ערב הסעודית.

למרוקו יש היסטוריה של יחסים ידידותיים – גם אם בלתי-רשמיים – עם ישראל. ידידות זו החלה להתפתח בסוף שנות ה-50' ובמהלך שנות ה-60' סביב שיתוף פעולה בטחוני וצורך להסדיר את העלייה היהודית ממרוקו לישראל. בשנות ה-70' וה-80' מרוקו מילאה תפקיד משמעותי כמתווכת בתהליך השלום הישראלי-מצרי, ואף בניסיון לקדם פתרון מדיני לסכסוך הישראלי-פלסטיני, כאשר הציעה בראשית שנות ה-80' תכנית שלום מרוקאית-סעודית. בשנות ה-90', תהליך אוסלו אפשר ליחסי ישראל-מרוקו לצאת אל האור, והמדינות פתחו משרדי קישור ברבאט ובתל אביב. ירח דבש היחסי בין המדינות נמשך עד לפרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, שהביאה להקפאת היחסים הרשמיים. כיום, מתקיימים בין המדינות יחסים גלויים וחשאיים במגוון תחומים, כולל בעלי אופי אזרחי. לפני הכל, היחסים בין המדינות מבוססים על "קשרי תפוצות", לאור העובדה שישראל נחשבת בעיני משרד התפוצות המרוקאי כתפוצה המרוקאית השנייה בגודלה בעולם.

ניתן לציין מספר תחומים בולטים בהם מתקיים שיתוף פעולה בין המדינות:

1. **שיתוף פעולה מדיני** מתקיים בין המדינות, למרות היעדר יחסים דיפלומטיים רשמיים, בעיקר במסגרת ארגונים ופורומים בינלאומיים דוגמת האו"ם והאיחוד האירופי. דוגמאות לכך הן ועידת האקלים הבינלאומית שנערכה במראקש בנובמבר 2016; וכינוס הפרלמנט של מדינות הים התיכון בפרלמנט המרוקאי ברבאט באוקטובר 2017. יחד עם זאת, פורומים אלה עלולים גם לעודד מתחים בין המדינות, כפי שארע בכינוס ועידת מדינות מערב אפריקה (ECOWAS) ביוני 2017, כאשר מרוקו ביטלה את השתתפותה לאחר שהתברר כי ראש הממשלה נתניהו אמור לשמש אורח כבוד בוועידה.
2. **שיתוף פעולה בתחום החקלאות**, שבא לידי ביטוי בייבוא סחורות חקלאיות (כמו זיתים וסרדינים) ממרוקו לישראל, וייצוא ידע וציוד טכנולוגי מישראל למרוקו. על אף שהיקפו מצומצם יחסית, חשיבות ענף החקלאות למרוקו רבה, מכיוון שענף זה מספק כ-15 אחוזים מהתל"ג המרוקאי וכ-44 אחוזים ממקורות התעסוקה.

3. **שיתוף פעולה בתחום התיירות**, שהתפתח בהדרגה מאז שנות ה-80'. כיום, מבקרים במרוקו מדי שנה כ-45,000 תיירים ישראלים. בכיוון ההפוך, מבקרים בישראל כ-3,200 תיירים מרוקאים. הפער הגדול במספרים נובע בעיקר ממורכבות הליך הנפקת הוויזה לתיירים מרוקאים.

4. **שיתוף פעולה בין החברות האזרחיות**, שבא לידי ביטוי בשימור מורשת יהדות מרוקו, בחילופי משלחות, ובמוזיקה, קולנוע ואמנות, חינוך ומחקר, ספורט ועוד. שיתוף פעולה זה מבוסס על הקשר היהודי-מרוקאי והמורשת היהודית ארוכת-השנים במרוקו. התנועה האנושית בין ישראל ומרוקו, שהיא משמעותית יותר מאשר עם מדינות ערב אחרות ושמשוקרת בהרחבה בתקשורת, יוצרת "אפקט הרגלה" שהופך את עצם המגע והביקורים לעניין שבשגרה.

הסכסוך הישראלי-פלסטיני מהווה תקרת זכוכית שמגבילה את היכולת לממש את פוטנציאל שיתוף הפעולה בין ישראל ומרוקו. בעבר, מרוקו נקטה תפקיד פעיל בניסיון לגשר בין ישראל לפלסטינים. ואולם, בשנים האחרונות ומאז עלייתו של מחמד השישי לשלטון היא נמנעת ממעורבות בנושא זה ונוקטת זהירות מתמדת. המלך אינו מרבה להתבטא בנושא וכמעט שאינו מזכיר את ישראל בנאומיו, אלא אם כן הדבר מתחייב. כיום פועלות במרוקו מספר תנועות שיוצאות נגד כל קשר עם ישראל, שהעיקרית בהן היא תנועת "המשקיף המרוקאי נגד נורמליזציה". תנועות אלה אמנם אינן מצליחות למנוע לגמרי את שיתוף הפעולה בין המדינות, אך הן מגבילות אותו ומרתיעות את משתפי הפעולה.

ישנם מספר כיווני פעולה שיכולים לקדם שיתופי פעולה בין ישראל ומרוקו: (1) קידום ערוצי דיפלומטיה תרבותית שמבוססים על ערכים וזהות משותפים; (2) הצורך הישראלי לבחור את הפרטנר המרוקאי "הנכון" למטרה "הנכונה", תוך היכרות והתמצאות במורכבות החברתית והפוליטית של מרוקו, בדגש על המתח הקיים בין ערבים לאמזיעים; (3) גיבוש צוותי עבודה בין-מגזריים, הכוללים גורמים מדיניים, גורמי חברה אזרחית ומגזר פרטי, שיתמקד בהזדמנויות הגלומות ביחסי ישראל-מרוקו ובדרכים לממש אותן; (4) שילוב אוכלוסיות ייעודיות בפיתוח הקשר עם מרוקו, ובכלל זה יהודים ממוצא מרוקאי החיים בישראל ומחוצה לה, ואזרחי ישראל הערבים; (5) טיפוח "אפקט הרגלה" באמצעות עידוד תנועה אנושית עקבית בין המדינות וסיקורה בתקשורת וברשתות החברתית במטרה ליצור נראות, תוך תשומת לב לרגישויות שקיימות מצד המשתתפים ממרוקו; (6) פיתוח ערוצי דיפלומטיה דיגיטלית להעמקת הקשר בין העמים, למשל באמצעות רשתות חברתיות וקורסים מקוונים.

ב. עיקרי הדין

המשתתפים בדיון התייחסו לנקודות שהעלתה עינת לוי, ציינו לחיוב את מחקרה המפורט והמקיף, הציעו תובנות נוספות, וסיפקו מידע משלים על מה שמתרחש עכשיו ושיכול להתרחש בעתיד בקשרים בין ישראלים ומרוקואים:

1. **עניין גובר בישראל לעיסוק במרוקו** - בשנות ה-70' מעט אנשים בישראל עסקו במרוקו, וכיום המספר גדול הרבה יותר. יש בישראל מאבקים חברתיים וציבוריים למען הגברת העיסוק במרוקו, וחלקם נשאו פרי. משלחות חקלאיות החלו כיוזמות פרטיות של חקלאים יוצאי-מרוקו בישראל, כבר בשנות ה-90. הם נסעו חזרה למרוקו ולימדו חקלאים בהרי האטלס את רזי החקלאות המודרנית. הם נסעו הלך ושוב כל שנה כדי ללמד, וציינו כי זו דרכם להחזיר תודה על 500 שנה בהן "האכילו אותם במרוקו". בקרב הדור השני והשלישי של התפוצה המרוקאית בישראל, בדומה לחברות מהגרים נוספות, יש עניין גדול במורשת שלהם. הם מתעניינים, רוצים ללמוד, ונוסעים למרוקו למסעות שורשים ותיירות. הדבר מוצא את דרכו גם למערכת החינוך הישראלית, שמגבירה את העיסוק שלה במורשת יהדות המזרח.

2. **מורכבות החברה המרוקאית** - המשתתפים חזרו והדגישו את ההכרח בהכרה מקיפה ועמוקה של מורכבות החברה המרוקאית, כבסיס ליצירת קשרים ושיתופי פעולה חיוביים. החברה המרוקאית כוללת זהויות ומתחים רבים – בין ערבים לאמזיעים, בין הצפון לדרום, בין העירוניים לכפריים, בין החילונים לאסלאמיסטים, בין עשירים לעניים, ובין צעירים למבוגרים. מאז האביב הערבי, הדת הופכת יותר ויותר נוכחת במרחב הציבורי במרוקו, ומושכת אליה בעיקר את העניים. המשתתפים ציינו כי

ללא התחשבות והכרה של המורכבות החברתית במרוקו, הניסיונות לרקום קשרים עשויים לשמש חרב פיפיות ולייצר מתחים. על ישראל/ים לדעת לבחור נכון את השותפים לקשר, ולדעת כיצד למסגר כל קשר תוך התחשבות במבנה החברתי ובדינמיקות החברתיות בתוך מרוקו.

3. **דימויים הדדיים וחוסר ידע** - בעוד התדמית בישראל כלפי העולם הערבי היא שלילית מיסודה, כלפי מרוקו ומרוקאים התפיסה היא חיובית יותר. גם במרוקו יש תפיסות חיוביות יחסים כלפי ישראל, בהשוואה למדינות ערב אחרות. אולם, בשתי המדינות התמונה אינה רק ורודה (כפי שהיא אינה רק שחורה לגבי היחסים עם מדינות ערב האחרות). משתתפים ציינו כי דווקא העשירים והמשכילים במרוקו מחזיקים לעיתים בדעות שליליות יותר כלפי ישראל, כאשר לרוב האוכלוסייה אין עניין רב בישראל או בסוגיה הפלסטינית. העובדה שבעבר היו יחסים רשמיים בין ישראל ומרוקו, אינה נוכחת בשיח על ישראל במרוקו, ואינה משחקת תפקיד לכאן או לכאן. מערכת החינוך המרוקאית לא כללה לאורך השנים תכנים על יהודים ויהדות. לרבים מהאזרחים במרוקו אין ידע נרחב על יהודים, רובם לא פגשו יהודים מימיהם, ולעיתים הם אינם מבדילים בין ישראל ליהודים. בתקשורת המרוקאית מאמצים את הנרטיב הפלסטיני, והדימוי של ישראל בה הוא בדרך כלל שלילי (למרות שהתקשורת מסקרת באופן שוטף סוגיות שקשורות לישראל וליחסים עמה). בנוסף, למעלה מ-40 אחוזים מאוכלוסיית מרוקו היא מתחת גיל 30, ולצעירים יש פחות קשר היסטורי או זיכרון היסטורי של הקהילה היהודית הגדולה במרוקו, מלבד הסיפורים ששמעו מהדורות הקודמים. זיכרון היסטורי זה רק ילך ויתרחק, ולכן אין לבסס רק עליו את תשתית היחסים. כמו כן, מומלץ להמשיך ולטפח את הקשר ואת זיכרון היחסים הטובים בין יהודים ומוסלמים בקרב הדור הצעיר במרוקו.

4. **גלוי מול סמוי** - המשתתפים ציינו כי חלק מהתרבות הפוליטית המרוקאית מתבסס על הבחנה בין גלוי וסמוי. הם הדגישו כי למעשה לא חל שינוי משמעותי לאורך השנים בכל הנוגע לכמות ואיכות הקשרים בין ישראל/ים ומרוקו, אולם היחס בין הגלוי לסמוי הוא שמשתנה, והמרוקאים הם אלו שקובעים מה רצוי מבחינתם שיישאר סמוי. ישראלים שרוצים לשתף פעולה עם מרוקו צריכים לקבל את חוקי המשחק הללו ולהיות מודעים להם. ברובד החצי-רשמי יש יותר פתיחות כלפי ישראל מאשר ברשמי. למשל באירועי תרבות המתנהלים במרחב הציבורי במרוקו, ניתן מקום לשירים ישראלים. בנוסף, בדיון על דוגמאות ספציפיות למוכנות הגבוהה של גורמים במרוקו לארח ישראלים, להיפגש, לשתף, ולספק מידע, כאשר זה נעשה מתחת לרדאר הציבורי והרשמי. זאת, לעומת החומה הקיימת כאשר מנסים לעבור לקשרים גלויים ורשמיים יותר.

5. **יהדות מול ציונות** - חלק מהמשתתפים הדגישו כי ניכוס היהדות ויהודי מרוקו על ידי מרוקו, היא פעולה אנטי-ציונית בבסיסה. לדבריהם, הקביעה במרוקו כי היהודים המרוקאים הם בראש ובראשונה מרוקאים, באה בסתירה למאמץ הציוני-ישראלי לשלוט ולנכס את ההיסטוריה היהודית למדינת ישראל. יחד עם זאת, היו שטענו כי דווקא המודל המוצלח של יחסי יהודים-מוסלמים ממרוקו, יכול לשמש דגם עבור מדינות אחרות במזרח התיכון, ובהן גם ישראל. הדבר בא לידי ביטוי גם בכך שצעירים במרוקו מוכנים להקשיב וללמוד על ישראל, ושקיימת היכרות במרוקו עם מה שקורה בישראל, כולל עם רחובות ומקומות בערי ישראל שקרויים על שם מרוקאים.

6. **הקשר האמריקאי** - השותפים הצביעו על חשיבות המרכיב האמריקאי בקשר בין ישראל ומרוקו, כפי שבאי לידי ביטוי גם במחקר של עינת לוי. הלובי היהודי בארה"ב, בעיקר לאור הדימוי שלו כמקורב לממשל, הוא מרכיב מרכזי בתפיסת החשיבות שמעניקה מרוקו לפיתוח קשרים עם היהודים. מרוקו פעלה בעבר דרך הקהילה היהודית המרוקאית בווישינגטון למנוע את העלאת נושא הסהרה המערבית לדיון בקונגרס, ובמרוקו נשמעים קולות שטוענים שניתן לסמוך על הקהילה היהודית-מרוקאית בווינגטון יותר מאשר על המרוקאים שנמצאים במדינות אירופה.

7. **קשרי שוליים-שוליים** - רבים מהקשרים בין ישראלים ויהודים ומרוקאים מתבססים על קשרים בין גורמים שבשוליים בישראל לגורמים שבשוליים שבמרוקו, או לעיתים בין גורמים שבשוליים במרוקו לבין ישראל או יהודים הנתפסים כמי שנמצאים בשוליים של המזרח התיכון או של החברות בהן הם חיים. על אף שתפיסה זו מאפשרת מלכתחילה את החיבור בין הגורמים, יש להיזהר הן מבחינה תדמיתית והן מבחינה פוליטית, כך שקשרים מסוג זה לא יחסמו אפשרויות לחיבורים אחרים.

8. **הסהרה המערבית כקרדום לחפור בו** - תמיכה ישראלית בעמדת מרוקו בנושא סהרה המערבית, ולובי ישראלי ויהודי פעיל בעניין בקרב מדינות אפריקה, אצל הממשל האמריקאי, באו"ם, ובאירופה, יכול להוות נקודת זכות רצינית עבור ישראל במרוקו. אם מרוקו תראה שישראל בצד שלה בעניין הסהרה, אולי היא תזקוף את זה לזכותה. עם זאת, יש לשקול בתשומת לב את התועלת שבדבר ואת השלכותיו, מעבר לרווח פוליטי קצר-טווח אפשרי.
9. **ואחרי ככלות הכול, הקשרים נמשכים ופרויקטים חדשים מתהווים** - באסואירה שבמרוקו הולכים להקים מוזיאון יהודי חדש במימון המלך, בו גם יהיה מרכז לחקר יחסי היהודים והערבים. ניתן יהיה לקבל מלגות מחקר ולהתגורר שם. המוזיאון יקרא על שם פרופ' חיים זעפרני, יליד העיר ומחשובי החוקרים של התרבות היהודית בצפון אפריקה. מטרת המוזיאון לחשוף את האוכלוסייה המקומית ליהדות, ולהעביר מסר של דו-קיום דתי. בנוסף, הישראלים ממשיכים להגיע למרוקו כדי לקחת חלק במגוון הפסטיבלים המתקיימים ברחביה לאורך השנה. פרויקטים של חקלאות ממשיכים להתפתח, בהובלת יזמים פרטיים וללא קשיים בירוקרטים מיוחדים. כמו כן, בשנתיים האחרונות סטודנטיות מישראל מתמחות בארגוני חברה אזרחית במרוקו בתחום פיתוח הקהילות.
10. **צעדים להמשך** - רבים ציינו כי מה שקורה היום בזירה הבינלאומית ובמזרח התיכון הוא שעת חסד לישראל, וכי יש צורך לנצל זאת ולקדם את היחסים עם מרוקו. הודגש שלמרות שהנושא הישראלי-פלסטיני אינו עומד בראש מעייניהם של המרוקאים, הוא גורם מגביל לפיתוח שיתופי פעולה, ושפריצת דרך בתהליך השלום צפויה להוביל לשיפור משמעותי ביחסים עם מרוקו, כפי שהיה בשנות ה-90. צריך להתקדם לאט-לאט – לקדם הנפקה קלה יותר של ויזות למרוקאים מוסלמים המעוניינים לבקר בישראל, ולישראלים המעוניינים לבקר במרוקו. ניתן ורצוי גם להשקיע מאמצים בהגברת ידע והבנה במרוקו לגבי ישראל והיהדות, ולשפר את הדימוי הישראלי שם.